

Anna M. Rosner

## Żydowskie osadnictwo na polskiej wsi w XIX i XX w. Problem identyfikacji, definicji i statystyki w odniesieniu do zjawiska „Żyda-rolnika”

**Streszczenie:** W niniejszym artykule podjęto problematykę żydowskiego osadnictwa na polskiej wsi w XIX i XX w. oraz postawiono pytanie o to, czy w Polsce tego okresu funkcjonowali Żydzi zajmujący się rolnictwem. Ze względu na uwarunkowania historyczne omawiana mniejszość nie była tradycyjnie związana z produkcją żywności ani uprawą roli czy hodowlą zwierząt, a jej obecność na terenach wiejskich miała zazwyczaj odmienny charakter. Większość przedstawicieli tej grupy wykonywała zawody rzemieślnicze bądź zajmowała się handlem – zarówno stacjonarnym, jak i obwoźnym. Od średniowiecza Żydom dzierżawiono również przywilej propinacyjny, czyli prawo produkcji i sprzedaży alkoholu na określonym obszarze (np. w obrębie konkretnych dóbr). Artykuł podzielono na pięć części. W pierwszej z nich postawiono pytanie o to, kim właściwie są Żydzi. Rozważania dotyczą pochodzenia słowa, jego historycznego znaczenia i ewolucji definicji. W drugiej poruszono kwestię pozornej jednolitości grupy żydowskiej i omówiono jej wewnętrzne rozwarstwienie – polityczne, ideologiczne, w końcu autoidentyfikacyjne – istotne z punktu widzenia metodologii prowadzenia spisów powszechnych. Z kolei w trzeciej pokrótce przedstawiono kwestie związane z prawnym uznaniem odrębności religijnej, etnicznej i narodowościowej Żydów w XIX i XX stuleciu w Polsce na tle Europy. Następnie w czwartej ukazano zagadnienie związane z badaniami społeczności żydowskiej, w tym spisów powszechnych z 1921 i 1931 r., skupiając się na wiążących się z nimi trudnościami i próbą wyodrębnienia Żydów-rolników. W piątej zaś części zaprezentowano historię osadnictwa żydowskiego na wsiach ze szczególnym uwzględnieniem prawa uprawy roli, a także dostępne statystyki związane z wykonywaniem zawodu rolniczego przez Żydów, odniesiono się tu również do trudności związanych z niedoszacowaniem tej grupy. Tekst oparto na autorskiej analizie źródeł pisanych, w tym m.in. dokumentów prawnych, danych statystycznych dostępnych

---

Dr Anna M. Rosner, Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, ul. Tłomackie 3/5, 00-090 Warszawa, e-mail: arosner@jhi.pl, ORCID: 0000-0003-0053-6000.



Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.  
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

w opracowaniach spisów powszechnych przeprowadzonych w II Rzeczypospolitej oraz powojennej rejestracji ocalałych z Zagłady.

**Słowa kluczowe:** wieś, rolnicy, Żydzi, osadnictwo żydowskie, prawodawstwo mniejszościowe, historia Polski, historia powszechna, historia Żydów polskich, historia legislacji.

## 1. Kim są Żydzi?

Zajmując się demograficznymi czy socjologicznymi badaniami ludności żydowskiej – niezależnie od będącego przedmiotem badań okresu historycznego – należy przede wszystkim zadać sobie pytanie, kim właściwie byli i są Żydzi. Choć wydaje się ono banalne, w rzeczywistości istnieje na nie przynajmniej kilka ogólniejszych odpowiedzi, które w dodatku potrafią się wzajemnie wykluczać. Żadna z nich nie wyczerpuje także tematu. Identyfikacja może przebiegać po kilku liniach – etnicznej, religijnej, społecznej, politycznej, genealogicznej, religijnej i – co nie mniej ważne – osobistej.

Judaizm ortodoksyjny uznaje jednoznacznie, że Żydem jest każda osoba, która ma przynajmniej jednego rodzica (niezależnie od płci) Żyda. Założenie, że Żydem jest każda osoba, której matka jest Żydówką, prowadzi do rodzaju rekurencji, w której zakładamy, że matka owej osoby także musiała mieć matkę Żydówkę, która znowu wywodziła się z matki Żydówki itd. Wnioskowanie to prowadzi więc aż do początków istnienia narodu żydowskiego.

*Polski słownik judaistyczny* informuje, że „Żydzi” to nazwa etymologiczna wywodząca się od hebrajskiego słowa יהודים (*Jehudim*), używana (w Polsce w XIX w. obok słowa „Izraelici”) do określenia narodu, a także wyznawców religii judaistycznej. Oba te znaczenia nie zawsze stosowane były rozłącznie, przez wieki funkcjonowały jako amalgamat (Borzymińska, Żebrowski 2003, s. 871). Z kolei gdyby chcieć kierować się wyłącznie zapisami Pięcioksięgu<sup>1</sup>, należałoby uznać, że Żydem jest każda osoba wywodząca się od Abrahama, która postępuje w sposób zgodny z przymierzem. Talmud dodaje zaś, iż Żyd pozostaje Żydem nawet mimo popełnionych grzechów (Borzymińska, Żebrowski 2003, s. 871–873).

Wydawać by się mogło, że prowadzi to do najprostszej odpowiedzi, czyli tej mówiącej, że Żyd jest wyznawcą judaizmu. Tak też w pierwszej części definicji podaje *Encyclopedia Britannica*, dalej zaś można tam przeczytać, że „Żydem jest każda osoba, niezależnie od miejsca swojego zamieszkania, należąca do grupy ludzi, których łączy pochodzenie lub konwersja, a która jest bezpośrednio spadkobiercą

<sup>1</sup> Kwestia pochodzenia narodu żydowskiego opisana jest w Biblii (Rdz 17, 9–14).



głoszonego głównie przez skrajnie prawicowe organizacje w społeczeństwie polskim. Niezwykle wyraźnie zjawisko to widać w okresie następującym po śmierci marszałka Józefa Piłsudskiego, gdy popularność i coraz większy zasięg zaczęły zyskiwać takie ugrupowania, jak Obóz Narodowo Radykalny (ONR) czy Związek Akademicki Młodzieży Wszepolskiej, a na uczelniach zaczęto wprowadzać<sup>5</sup> getto ławkowe i *numerus clausus*<sup>6</sup>.

Błędem w haśle „Polacy i Żydzi” jest zestawienie tych dwóch grup jakby były sobie przeciwne. Tymczasem Żydzi zamieszkujący II Rzeczpospolitą czy Polskę powojenną byli i są obywatelami polskimi cieszącymi się takimi samymi prawami i obowiązkami, jak inni posiadacze polskiego paszportu. Można mówić o „Polakach pochodzenia żydowskiego” lub o „Żydach zamieszkujących ziemię polskie”, można też o „żydowskiej diasporze” czy „polskich Żydach”. Powiedzenie „Polacy i Żydzi” wskazuje jednak na wykluczenie grupy żydowskiej ze społeczeństwa polskiego i skutkuje choćby tym, że wymieniając ofiary nazistowskich zbrodni wojennych, osobno podaje się Żydów, a osobno Polaków.

Wykluczenie jednej z grup religijnych – niezależnie której – z polskiego społeczeństwa na płaszczyźnie językowej rodzi poważne zagrożenia, ponieważ jest to zjawisko łatwo podlegające przenoszeniu się do innych sfer kulturowych. Przykładem mogą tu być choćby wydarzenia 1968 r., kiedy to Żydów – w tym okresie głównie już silnie zasymilowanych mieszkańców dużych miast – zmuszono do wyjazdu z Polski, odbierając przy okazji polskie obywatelstwo. Często nazywano ich zresztą nie tyle Żydami, ile „syjonistami”, nie rozumiejąc faktycznego znaczenia tego słowa<sup>7</sup>. Ci, którzy pozostali w Polsce, oraz ich potomkowie, odczuwają dziś coraz silniejszą presję i zagrożenie wynikające ze wzrostu wpływu ideologii prawicowych, nacjonalistycznych i ksenofobicznych – najchętniej sięgających do najprostszyc

### 3. Prawne uznanie odrębności grupy

Patrząc na rozważaną sprawę z perspektywy historycznej, warto zauważyć, że wpływ na dzisiejszy świat, nasze postrzeżenie grup mniejszościowych

<sup>5</sup> Oficjalnie to związki studenckie występowały do władz uczelni z inicjatywą utworzenia np. getta ławkowego. Władze się godziły, tłumacząc, że nie miały wyjścia i odpowiadały tylko na wnioski związków. W rzeczywistości wielu rektorów patrzyło na takie przedsięwzięcia bardziej niż przychylnie.

<sup>6</sup> Z łac. „liczba zamknięta”, zasada ograniczenia liczby studentów pochodzenia żydowskiego na wybranych uczelniach i wydziałach. Pierwsza próba wprowadzenia tych przepisów datowana jest na 1923 r.

<sup>7</sup> Najdobitniej świadczy o tym hasło z tego okresu: „syjoniści do Syjamu”. Syjonistą jest osoba, która popiera syjonizm jako ruch polityczny i ideologiczny, dążący na początku do ustanowienia, a później utrzymania państwa żydowskiego – Izraela. Syjonistami mogą więc być nie tylko Żydzi, jednocześnie nie wszyscy Żydzi są syjonistami.

i przynależności do nich, miała wcześniej przyjmowana legislacja oraz wiążące się z nią doświadczenia osobiste i całych społeczności, których dotyczyła. W przypadku Żydów ważna stała się towarzysząca haskali<sup>8</sup> asymilacja i leżące u jej podstaw dążenie do prawnego zrównania Żydów ze społeczeństwami, w których żyli.

Pierwszym krajem, który pozwolił na pełne równouprawnienie, była rewolucyjna Francja. Szło to w parze z jej hasłem – *liberté, égalité, fraternité*<sup>9</sup> – oraz „Deklaracją praw człowieka i obywatela” z sierpnia 1789 r., gdzie w dziesiątym artykule zapisano: „Nikt nie powinien być niepokojony z powodu swoich przekonań, także religijnych, pod warunkiem że ich wyrażanie nie zakłóca porządku publicznego ustanowionego na podstawie ustawy” (Biblioteka Sejmowa b.d.; Ministère de l'Éducation Nationale b.d.).

Ostatecznie status prawny Żydów we Francji uregulowano w 1791 r. (JVL b.d.). To bezpośrednio na nim bazowały obecne w społeczności polskich Żydów aspiracje związane z równouprawnieniem, widoczne np. w czasie powstania kościuszkowskiego<sup>10</sup>.

W przedrozbiorowej Rzeczypospolitej Żydzi stanowili praktycznie odrębny stan – byli ludźmi wolnymi, przysługiwały im przywileje i prawa ogólne, ale też odnoszące się wyłącznie do nich. Ich opodatkowanie przebiegało inaczej niż większości społeczeństwa, odmiennie też podchodzono choćby do kwestii ich służby wojskowej. Rzecz jasna, później ich położenie prawne zaczęło zależeć od legislacji państw zaborczych.

W grudniu 1867 r. w zaborze austriackim weszło w życie prawo zrównujące wszystkich ludzi niezależnie od wyznania, nadawało im także wolność sumienia i możliwość piastowania wszystkich urzędów państwowych. Jedynym ograniczeniem – istotnym z punktu widzenia omawianego tematu – było nieuznanie języka jidysz jako lokalnego. Jest to o tyle ważne, że języki takie dopuszczono do użycia w szkołach, życiu publicznym, a nawet państwowych urzędach. W Prusach w 1869 r. wydano akt emancypacyjny i praktycznie takie samo rozwiązanie zastosowano na wszystkich ziemiach pod władaniem Habsburgów. Osobno rozważyć trzeba tu

<sup>8</sup> Haskala – ruch intelektualny zwany także „żydowskim oświeceniem”, obecny w europejskiej diasporze od końca XVIII do końca XIX w. Jego zwolennicy (zwani maskilami) opowiadali się za: integracją z otaczającym ich społeczeństwem przy jednoczesnym zachowaniu wiary mającą prowadzić do asymilacji, porzuceniem lokalnych języków żydowskich na rzecz państwowych przy jednoczesnym pozostawieniu hebrajskiego jako języka liturgii, przyjęciem ideałów oświeceniowych, wprowadzeniem edukacji świeckiej z elementami historii Żydów, przyłączeniem do życia kulturalnego i politycznego lokalnych społeczności.

<sup>9</sup> „Wolność, Równość, Braterstwo” (franc.).

<sup>10</sup> W jego trakcie do walk włączył się Pułk Lekkokonny Starozakonny pod dowództwem płk. Berka Joselewicza – pierwsza od powstania Bar Kochby z lat 132–135 n.e. formacja wojskowa dowodzona przez Żyda i składająca się wyłącznie z Żydów.

zabór rosyjski, wyjątkowy nie tylko pod względem znacznej liczebności ludności żydowskiej, lecz także prześladowań, jakim byli poddawani. Poza przymusowym, odbywającym się etapami przesiedleniem ich do tzw. strefy osiedlenia<sup>11</sup> zakazano im nabywania gruntów włościańskich, parania się wybranymi zawodami, angażowania w przemysł górniczy itd. (Ogonowski 2012, s. 25–26). Dodatkowo aparat państwa wyprzymykał oczy, a później inspirował antyżydowskie ekscesy – największa ich fala przypadła na lata 1881–1884, kiedy to oskarżono Żydów o udział w udanym zamachu na cara Aleksandra II. Szacuje się, że pogromy tego okresu doprowadziły do wyjazdu z Imperium Rosyjskiego ok. 2 mln Żydów.

Po 1918 r. położenie ludności żydowskiej w odradzającej się Polsce stanowiło przedmiot poważnych decyzji prawodawczych. W Dzienniku Ustaw nr 7, pozycja 44, widnieje ustawa z 20 stycznia 1920 r. *O obywatelstwie Państwa Polskiego*. Zawarto tam art. 2, zgodnie z którym (Ustawa 1920):

Z chwilą ogłoszenia ustawy niniejszej prawo obywatelstwa polskiego służy każdej osobie bez różnicy płci, wieku, wyznania i narodowości, która:

- 1) jest osiedlona na obszarze Państwa Polskiego, o ile jej nie służy obywatelstwo innego państwa. Za osiedlonego w Państwie Polskiem w znaczeniu niniejszej ustawy jest uważany kto:
  - a) jest zapisany lub ma prawo być zapisanym do ksiąg stałej ludności b. Królestwa Polskiego;
  - b) ma prawo swojszczyzny w jednej z gmin na obszarze Państwa Polskiego, stanowiącym poprzednio część składową Państwa Austrjackiego lub Węgierskiego;
  - c) miał już przed 1-y m stycznia 1908 r. z tytułu obywatelstwa niemieckiego stałe miejsce zamieszkania na obszarze Państwa Polskiego, stanowiącym poprzednio część składową Państwa Pruskiego;
  - d) był zapisany do gminy miejskiej lub wiejskiej, albo jednej z organizacji stanowych na ziemiach b. Cesarstwa Rosyjskiego, jakie wchodziły w skład Państwa Polskiego;
- 2) urodziła się na obszarze Państwa Polskiego, o ile nie służy jej obywatelstwo innego Państwa;
- 3) ponadto której na mocy traktatów międzynarodowych obywatelstwo polskie przysługuje.

<sup>11</sup> Ros. черта оседлости. Strefa obejmowała zachodnie rubieże Imperium Rosyjskiego, tereny zajęte w czasie wojny z Turcją nad Morzem Czarnym i wschodni brzeg Dniepru. W 1799 r. dodano do niej Kurlandię (w 1829 r. decyzję tę cofnięto), w latach 1804–1835 Astrachań i północny Kaukaz. W 1812 r. przyłączono także Besarabię. Do strefy nie włączono Królestwa Polskiego. W latach 1891–1892 nakazano wysiedlenie i przeniesienie się do strefy Żydów z Moskwy. Strefę zniesiono dopiero w czasie rewolucji lutowej (1917).

Na tej właśnie podstawie ostatecznie uregulowano położenie prawne ludności żydowskiej w II Rzeczypospolitej. Po II wojnie światowej nic nie uległo zmianie, a uchwalona 28 kwietnia 1946 r. ustawa *O obywatelstwie Państwa Polskiego osób narodowości polskiej zamieszkałych na obszarze Ziem Odzyskanych* głosiła, że (Ustawa 1946):

**Art. 1.** Prawo obywatela polskiego służy każdej osobie, która przed dniem 1 stycznia 1945 r. miała na obszarze Ziem Odzyskanych stałe miejsce zamieszkania, udowodniła swą polską narodowość przed komisją weryfikacyjną (narodowościową) i uzyskała na tej podstawie stwierdzenie swej polskiej narodowości przez właściwą władzę administracyjną ogólnej I instancji oraz złożyła deklarację wierności Narodowi i Państwu Polskiemu.

**Art. 2.** Dla osób, które nie były weryfikowane w trybie art. 1 z przyczyn, zasługujących na uwzględnienie, właściwą do stwierdzenia polskiej narodowości jest władza administracji ogólnej I instancji ostatniego miejsca zamieszkania.

W ustawie *O wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego wrogich elementów* z maja 1945 r. mowa jest zaś o: „Deklaracji wierności Narodowi i Państwu Polskiemu” (Ustawa 1945). W źródle nie zawarto jednak przesłanek mogących świadczyć o tym, jak miałyby ona wyglądać. W styczniu 1951 r. wydano akt uznawany dziś za uchylający dekret z 1920 r., czyli *O obywatelstwie Państwa Polskiego*. Znaleźć tam można dostosowane do powojennego świata rozumienie tego, kto może, a kto nie może, otrzymać polskiego obywatelstwa. W rozdziale I jest bowiem taki zapis (Ustawa 1951):

**Art. 2.** Z dniem wejścia w życie niniejszej ustawy są obywatelami polskimi osoby, które:

- 1) posiadają obywatelstwo polskie na podstawie dotychczasowych przepisów,
- 2) przybyły do Polski Ludowej jako repatrianci,
- 3) uzyskały stwierdzenie swej polskiej narodowości na podstawie: ustawy z dnia 28 kwietnia 1946 r. o obywatelstwie Państwa Polskiego osób narodowości polskiej zamieszkałych na obszarze Ziem Odzyskanych (Dz.U. R.P. Nr 15, poz. 106), dekretu z dnia 22 października 1947 r. o obywatelstwie Państwa Polskiego osób narodowości polskiej zamieszkałych na obszarze b. Wolnego Miasta Gdańska (Dz.U. R.P. Nr 65, poz. 378) lub przepisów, obowiązujących uprzednio w tym przedmiocie.

Ważny wydaje się tu punkt drugi, traktujący o repatriantach. Powojenna rejestracja ocalałych z Holokaustu, zlecona przez Centralny Komitet Żydów w Polsce (CKŻP) i prowadzona przez jego Wydział Ewidencji i Statystyki (Rosner 2018), wykazała, że aż 56% spośród Żydów, którzy przetrwali Zagładę, zadeklarowało przebywanie w czasie okupacji ziem polskich na terenie Związku Radzieckiego.

#### 4. Badania demograficzne a istnienie Żydów-rolników

Podstawowy materiał źródłowy do badania demografii historycznej okresu II Rzeczypospolitej stanowią oczywiście spisy powszechne przeprowadzone w latach 1921 i 1931. Są to źródła o olbrzymiej wartości badawczej, jeśli jednak spojrzeć na nie z punktu widzenia historii mniejszości religijnych czy etnicznych, okazują się mocno niedoskonałe. Przy planowaniu tak dużego przedsięwzięcia, jak spis, nie można rzecz jasna wziąć pod uwagę wszystkiego, szczególnie jeśli dotyczy ono kraju wielokulturowego i wieloetnicznego, jakim była wówczas Polska. Znalezienie definicji dla każdej grupy wydaje się wręcz niemożliwe. W przypadku mniejszości żydowskiej sprawa są dodatkowo skomplikowane, gdyż – jak już napomknięto – była ona (i nadal jest) silnie zróżnicowana wewnątrz, a identyfikacja jej członków zależy od własnej oceny przynależności.

Wydawać by się mogło, że pytanie o narodowość powinno jednoznacznie określić liczbę Żydów zamieszkujących kraj. I tak w 1921 r. zadano je i jako jedną z odpowiedzi dopuszczono „narodowość żydowską”. Oparto się tu oczywiście na ustawie *O obywatelstwie Państwa Polskiego* i nakazano rachmistrzom notować wedle okazanego dokumentu osobistego wydanego przez urząd państwowy. Tylko wówczas, gdy takiego dokumentu nie było, spisujący mógł oprzeć się na odpowiedzi udzielonej mu ustnie (GUS 1931, s. 45–46). W instrukcji dla rachmistrza zapisano (GUS 1931, s. 46):

§ 17.  
Narodowość  
(Rubryka 15).

Rubrykę 15-tą wypełnia się na podstawie zeznania osoby spisywanej, podając dla niej tę narodowość, do której ona **sama siebie zalicza** [wyróżnienie w oryg.]. W tej rubryce należy podkreślić osoby narodowości polskiej dla ułatwienia ich następnego podsumowania (patrz § 25 Instrukcji dla komisarzy spisowych).

W 1921 r. narodowość żydowską zadeklarowało 2 044 632 osób, z tego aż 1 636 118 mieszkających w miastach i 408 514 na wsi (Gawryszewski 2005, s. 285). Dane te wydają się poprawne, biorąc pod uwagę rozkład ludności żydowskiej pomiędzy dużymi i małymi ośrodkami miejskimi oraz wsiami. Warto tu jednak dodać, że Żydzi małomiasteczkowi i wiejscy mogli nie deklarować narodowości żydowskiej, jeśli należeli do grupy ortodoksyjnej<sup>12</sup>.

<sup>12</sup> Część ortodoksów uznaje, iż Izrael jako państwo żydowskie odrodzić się może wyłącznie jako kontynuacja państwa starożytnego i że stać się to może tylko za sprawą boskiej interwencji. Odrzucają nawet istnienie dzisiejszego państwa żydowskiego jako powołanego niezgodnie z planem bożym.

Trzeba tu jeszcze dodać, iż w 1931 r. z analogicznego pytania w ogóle zrezygnowano, co uniemożliwia bezpośrednie porównanie wyników.

Kolejnym punktem, który może posłużyć opisowi ludności żydowskiej międzywojennej Polski, jest ten dotyczący wyznania. W instrukcji dla rachmistrzów z 1921 r. zapisano (GUS 1931, s. 45):

§ 13.

Wyznanie  
(Rubryka 11).

Wskazanie wyznania religijnego sposobem ogólnym – np. „chrześcijanin”, „katolik” itp., – nie wystarcza. Należy wyznanie oznaczyć dokładnie: rzymsko-katolickie, grecko-katolickie (unita), ormiańsko-katolickie, prawosławne; starowierca, marjawita, ewangelik augsburskiego obrządku (luteranin), kościół reformowany (kalwińskiego obrządku), ewangelicko-unijny, baptysta, mnemonita, wyznanie mojżeszowe (izraelita), karaita, mahometanin itd.

Wpisać należy to wyznanie religijne, do którego osoba spisywana **prawnie** [wyróżnienie w oryg.] przynależy, nie zaś ich przekonania religijne.

W wypadku gdyby osoba, przynależąca **prawnie** [wyróżnienie w oryg.] do jakiegokolwiek z wyznań, lecz zaliczająca siebie do bezwyznaniowych, zechciała to specjalnie zaznaczyć, należy, prócz wpisania prawnego jej wyznania, odnotować – „bezwyz.”

Wyznanie dzieci do lat 14 wpisuje się według zeznania rodziców, względnie opiekunów.

W kontekście pytań dotyczących wyznania w spisie z 1931 r. wprowadzono kilka zmian. Jedną z nich było to, że jeśli ktoś chciał zadeklarować bezwyznaniowość, musiał podać grupę religijną, z którą się wcześniej identyfikował lub z której się wywodził (GUS 1932, s. 66). Ponieważ opracowania spisu powszechnego z 1931 r. nie udało się ukończyć przed wybuchem II wojny światowej, dziś dysponujemy jedynie tabelami z danymi podającymi wyznania rzymsko-katolickie i „inne”.

W danych ostatecznych Spisu Powszechnego 1921 zapisano, że w Polsce mieszkało 2 771 940 osób wyznania mojżeszowego. Spośród nich w miastach różnej wielkości przebywało 2 063 064, a na wsi 698 391 (Gawryszewski 2005, s. 257–285).

Następnym rozważanym tu pytaniem jest to dotyczące języka. W instrukcji dla rachmistrzów z 1921 r. podano (GUS 1931, s. 45):

§ 16.

Język ojczysty  
(Rubryka 14)

W rubryce 14-ej należy podać ten język, którego ktoś używa rzeczywiście od najwcześniejszej młodości. Dopuszczalne są **wszelkie języki będące w użyciu** [wyróżnienie w oryg.], a więc i język białoruski oraz żydowski (żargon). Jest też możliwe, że ktoś poda **dwa** [wyróżnienie w oryg.] języki ojczyste i o ile się niemi rzeczywiście posługuje, to wskazać je obydwu.

Dla dzieci nieumiejących jeszcze mówić, wreszcie dla osób, które z powodu ułomności fizycznej lub nierozwinięcia umysłowego istotnie żadnego nie używają języka, należy wymienić ten język, który ze względu na ich rodzinę byłby lub będzie prawdopodobnie ich językiem ojczystym.

Przy wypełnianiu tej rubryki należy uważać, by nie mieszać języka ruskiego (ukraińskiego), względnie białoruskiego, z językiem rosyjskim.

W 1931 r. zadano identyczne pytanie. Rachmistrzów uczulono jedynie, by zapisywali język najbliższy osobie spiswanej – ten, w którym myśli i którego używa się w jej rodzinie (GUS 1932, s. 66). Ustalono wtedy, że odpowiedź „jidysz” lub „hebrajski” podało 2732,6 tys., z czego 2124,6 tys. w miastach, a 608 tys. na wsiach (Gawryszewski 2005, s. 257). Gdyby wyniki podawano z podziałem na miasta duże i małe okazałoby się, że przeważają te drugie, mieszkał tam bowiem niższy odsetek asymilatorów mówiących przede wszystkim po polsku, czasem wręcz nieznających jidysz.

Niestety dostępne materiały nie pozwalają na bezpośrednie porównanie wyników z 1921 i 1931 r., brakuje bowiem – jak się wydaje – analogicznych obliczeń dla pierwszego spisu.

Widać wyraźnie, że liczby osób deklarujących narodowość żydowską i wyznanie mojżeszowe w 1921 r. nie pokrywają się ze sobą. Podobnie w 1931 r. występują duże różnice pomiędzy szacunkami dotyczącymi liczby wyznawców judaizmu z posługującymi się językiem jidysz i podającymi przynależność do narodowości żydowskiej. Według publikacji Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) zawierającej wybrane informacje ze spisu 1931 r. na terenie Polski mieszkały łącznie 2 489 034 osoby jako swój pierwszy język deklarujące jidysz, podających wiarę żydowską było zaś 3 113 933 (GUS 1934, s. 2).

Różnice te wyjaśniać może opisane wcześniej pobieżnie rozwarstwienie i podziały wewnętrzne w grupie. I tak podczas gdy ortodoksi – zamieszkujący znacznie częściej wsie i małe miasteczka niż duże miasta – deklarowali oczywiście wyznanie żydowskie i jidysz, którym większość z nich posługiwała się w środowisku domowym, nie podawali oni narodowości żydowskiej. Byli to ludzie nastawieni tradycjonalistycznie i często odrzucający wszelkie reformy. Jeśli posługiwali się językiem lokalnym, takim jak polski, nie używali go raczej w komunikacji wewnątrz swojej społeczności. Jeśli chodzi zaś o narodowość, to odrzucali oficjalne podawanie żydowskiej m.in. dlatego, że zaznaczali ją syjoniści, z którymi z gruntu

rzeczy praktycznie nigdy się nie zgadzali. Ich spór przebiegał w znacznej mierze po linii definicji tego, czym jest państwo Izrael. Podczas gdy syjoniści dążyli do powołania go do życia, Żydzi tradycjonalistyczni uważali, że człowiek nie może „powołać” Izraela i by stało się to możliwe, konieczna jest ingerencja boska.

Żydzi zasymilowani, najczęściej mieszkańcy wielkich miast, czasem miasteczek, bardzo rzadko lub prawie w ogóle nie osiedlali się na wsi. Podobnie jak ortodoksi najczęściej nie podawali przynależności do narodu żydowskiego. Zazwyczaj odejście od tradycji żydowskich wiązało się u nich także z porzuceniem języka żydowskiego – przyjmowali język lokalny, wtapiali się również w miejscową kulturę, która w sposób oczywisty się z nim łączyła. Choć zdarzało się, że zachowywali pewne tradycje związane z judaizmem, najczęściej nie brali udziału w życiu religijnym społeczności w taki sposób, jak choćby chasydzi. Była to grupa niezwykle trudna do ujęcia w spisie powszechnym nie tyle nawet ze względu na swoje odpowiedzi, ile na samoidentyfikację – czuli się bowiem nade wszystko Polakami. Uważa się, że wszelkie szacunki dotyczące liczebności Żydów w Polsce są zaniżone właśnie przez tę, niemożliwą do ujęcia, grupę. Pytaniem, na które odpowiedzieć musi sobie każdy badacz demografii żydowskiej, pozostaje jednak to, czy rzeczywiście można tu mówić o zaniżaniu – jeśli ludzie ci nie czuli się Żydami, czy możemy ich jako takich traktować?

Syjoniści, czyli zwolennicy postulatów Theodora Herzla, charakteryzowali się nowoczesnym podejściem do kwestii narodowościowych. Ich podstawowym celem było odtworzenie państwa żydowskiego, stworzenie bezpiecznego miejsca, w którym mogliby żyć Żydzi niezależnie od tego, gdzie się urodzili. Odrzucali jidysz, postrzegając go jako efekt ucisku i wygnania. Był dla nich symbolem tradycjonalizmu i ortodoksji, małomiasteczkowego „zacofania”. Pozostawali w niezgodzie z Żydami oddanymi tradycji społecznej i religijnej i – choć nie zdarzało się tak zawsze – w większości pozostawali z judaizmem związani bardzo luźno. Dążąc do powołania „żydowskiej siedziby narodowej”, identyfikowali się rzecz jasna z narodowością żydowską. Brak pytania o nią w spisie z 1931 r. stanowi olbrzymi problem w szacowaniu wielkości właśnie tej grupy diaspory.

Syjonizm, dążący do utworzenia państwa żydowskiego, stawał w okresie II Rzeczypospolitej także na przygotowanie młodych osób do osadnictwa w Palestynie. Tworzono w tym celu różnego rodzaju związki i kluby młodzieżowe czy sportowe oraz formacje skautingowe lub harcerskie – przodowały w tym takie organizacje, jak He-Chaluc czy Ha-Szomer Ha-Cair. Były to organizacje zrzeszające wyłącznie Żydów i nakierowane na zdobywanie przez ich członków umiejętności tradycyjnie niekojarzonych z życiem w diasporze, takich jak: podstawy rolnictwa, ogrodnictwa, irygacji, walki, budownictwa, a nawet rybołówstwa czy żeglarstwa. I tak np. w Warszawie, na terenie Grochowa, powstał jeden z kibuców

przygotowujących do pionierskiego życia osadników w Palestynie (Wirtualny Sztetl b.d. a). Ośrodków tego typu było zresztą więcej, konkurowały ze sobą w pokojowy spokój i rozwijały aż do 1939 r.

Wreszcie bundowcy – czy też mówiąc szerzej – żydowscy zwolennicy nurtów lewicowych i socjalistycznych uważali, że bardzo ważne było utrzymanie kulturalnej autonomii. Chcieli powstania laickiego, żydowskiego szkolnictwa i wspierania kultury jidyszowej, pragnęli unikać asymilacji, byli antysyjonistyczni i antyreligijni. Bardzo często posługiwali się jidysz, publikowali w tym języku książki i prasę, organizowali życie kulturowe, opierając się na tradycjach jidyszowych. Jednocześnie odrzucali kwestie związane z wiarą i tradycją judaistyczną. Dodatkowo rozumieli bycie Żydem jako przynależność do narodu żydowskiego, lecz narodu mieszkającego w diasporze niepodlegającej scaleniu z otaczającym społeczeństwem. Ich zdaniem odtwarzanie państwa żydowskiego nie miało najmniejszego sensu.

## 5. Wiejscy Żydzi

W spisie z 1921 r. podano, że ok. 26% ludności żydowskiej zamieszkiwało wsie i małe miasteczka. Dla 1931 r. istnieją obliczenia głównie dla grupy miast powyżej 25 tys. mieszkańców. Wiadomo za to, że na wsiach mieszkało ok. 23% ludności żydowskiej, a 29,8% w miastach do 20 tys. mieszkańców (tj. w sztetlach<sup>13</sup>) (Polonsky 2012, s. 98–149).

Niski udział ludności żydowskiej w rolnictwie na ziemiach polskich wiąże się bezpośrednio z dawnym prawodawstwem dotyczącym przede wszystkim kwestii posiadania ziemi. Wizerunek Żyda wiejskiego czy małomiasteczkowego tworzyli głównie kupcy, pośrednicy, pożyczkodawcy, mali rzemieślnicy i oczywiście karczmarze. Jednak to, że nie było Żydów-rolników jest pewnego rodzaju stereotypem, choć przyznać trzeba, iż liczebnie była to grupa bardzo mała.

W XVII stuleciu w związku z niepewną sytuacją ekonomiczną w ośrodkach miejskich, część Żydów zaczęła przenosić się na tereny wiejskie. Nie byli jednak posiadaczami ziemskimi, dlatego zamiast uprawą roli zajmowali się przede wszystkim karczmarstwem, handlem i rzemiosłem, pośredniczyli też między szlachtą a dworem. Zdarzało się nierzadko, że przy karczmach – nie tylko żydowskich – funkcjonowały niewielkie fragmenty ziem użytkowych, na których co prawda prowadzono uprawy, lecz przede wszystkim na użytek własny i o charakterze raczej ogrodniczym niż *stricte* rolnym. Czasem także żydowscy pożyczkodawcy

<sup>13</sup> Sztetlami tradycyjnie określa się małe miasta, w których przynajmniej 50% ludności stanowili Żydzi. W niektórych przypadkach, szczególnie na terenach dawnej Strefy Osiedlenia, istniały sztetle z 95% i wyższym udziałem ludności żydowskiej.

przejmowali grunty oddane im w zastaw za pieniądze – przede wszystkim chodziło tu o przejmowanie warendę części lub całości dóbr szlacheckich. Najczęściej jednak, nie mając umiejętności ani doświadczeń, rezygnowali z samodzielnego uprawiania roli i albo zbywali ziemię, albo najmowali kogoś do pracy na ich rzecz.

Trzeba również wspomnieć, że głównymi powodami przenoszenia się Żydów z miast na wsie była kiepska sytuacja ekonomiczna, w której się znajdowali, lub poczucie zagrożenia. W rzeczywistości jednak migracja stwarzała nikłe szanse na poprawę położenia materialnego i – jak zaznaczali przedwojenni historycy żydowscy<sup>14</sup> – jeśli odbywała się przy posiadaniu skromnych środków finansowych, to polegała na zamianie „jednej nędzy na drugą”. Ponadto z racji braku posiadanej ziemi i historycznie uwarunkowanych trudności z jej nabywaniem Żydzi musieli wchodzić w relacje zależności z właścicielami gruntów, na których chcieli się osiedlać i pracować. Zdawali się też na ich wolę kształtowaną przez przekonania i wiarę w stereotypy lub jej brak. Istniała w tym zakresie powszechna wiedza dotycząca tego, na czyje wsie można się sprowadzić, a na czyje nie warto nawet próbować, którzy możnowładcy sprzyjają żydowskim inicjatywom, a którzy ich nie chcą. I choć położenie prawne ludności żydowskiej – wolnej i posiadającej pewne przywileje – było znacznie lepsze niż warstwy chłopskiej, ich poziom egzystencji materialnej nie odbiegał od przeciętnej (Ringelblum 1934).

W XVII w. pojawiło się kilka koncepcji reform ustrojowych Polski, z których część miała w zamierzeniu udostępnić Żydom możliwość pracy na roli i zachęcić ich do niej. Jedna z nich mówiła nawet o tym, by mogli nabywać ziemię pod własne użytkowanie. Dopiero jednak w 1775 r. uchwałą sejmu „nadano Żydom wolność osiadania się na roli, na gruntach dotąd nieużytecznych”. Wiadomo także, że kilka lat później król Stanisław August nadał Szmulowi Zbytkowerowi<sup>15</sup> grunta w dobrach Gołędzinów i Targówek (Wirtualny Sztetl b.d. b.).

W czasie rozbiorów próby osadzenia Żydów na roli różniły się w zależności od regionu. I tak np. w Galicji Żydzi mogli nabywać ziemię i zamieszkiwać na niej, jeśli trudnili się rolnictwem<sup>16</sup>. W latach 20. XIX w. liczbę żydowskich rolników w tym zakresie szacowano na niewiele ponad 700, w późniejszych latach następował powolny,

<sup>14</sup> W tym m.in. Emanuel Ringelblum i Majer Bałaban.

<sup>15</sup> Szmul Zbytkower (1756–1801) – żydowski kupiec, bankier, faktor, dostawca towarów dla wojska polskiego, później rosyjskiego i pruskiego. Dzierżawca, następnie właściciel Targówka – wówczas wsi, dziś dzielnicy Warszawy; założyciel osady zwanej Szmulowizną (nazwa istnieje do dziś i odnosi się do części warszawskiej Pragi). Ufundował praski cmentarz żydowski w 1780 r. i synagogę. Wedle warszawskiej legendy po rzezi Pragi w powstaniu kościuszkowskim miał płacić jednego srebrnego rubla każdemu, kto pochowałby ciało zabitej w walkach osoby, za przyniesienie rannego płacić miał jednego dukata, dodatkowo wykupywał dzieci porwane i przetrzymywane przez Kozaków (Delet b.d. b.).

<sup>16</sup> Oznacza to, że prawodawcy chcieli jednocześnie ograniczyć możliwość wykupu ziemi przez Żydów, którzy następnie planowaliby zatrudnianie osób trzecich do pracy na roli.

lecz stały jej spadek. W zaborze rosyjskim do sprawy podchodzono systematycznie. W 1. poł. XIX w. zaczęto tworzyć tzw. kolonie, tj. miejsca, w których osiedlani mieli być Żydzi skłonni do rozpoczęcia nowego, rolniczego życia. W 2. poł. tego stulecia w guberniach zachodnich (czyli w tzw. strefie osiedlenia, której część weszła później w skład terytorium II Rzeczypospolitej) miało zamieszkiwać ok. 33 tys. żydowskich rolników<sup>17</sup>. Projekty tworzenia kolonii zarzucono przed końcem wieku, a większość pracujących w tym sektorze Żydów zmieniała główne źródło zarobkowania. Do końca I wojny światowej przetrwały prawie wyłącznie te żydowskie gospodarstwa rolne, które znajdowały się na terenach pozbawionych osadnictwa nieżydowskiego (Wirtualny Sztetl b.d. b). W Królestwie Polskim nie wprowadzono znaczących nowych przepisów zakazujących Żydom uprawiania zawodu rolnika, nie zachęcano też jednak do tego. Istniały tam gospodarstwa znajdujące się w żydowskiej dzierżawie, lecz odsetek tych stanowiących rzeczywistą własność Żydów był znikomy. Zgodnie z szacunkami przeprowadzonymi w połowie XIX w. żydowskich rolniczych rodzin miało być w Królestwie niewiele ponad 6 tys. (Wirtualny Sztetl b.d. b).

Obecność na wsiach żydowskich przedstawicieli zawodów nierolniczych, takich jak szynkarstwo, od średniowiecza prowadziła do powstawania mitów i stereotypów dotyczących „żydowskiej podstępności” i tego, jak bardzo szkodzą nieżydowskim sąsiadom. W przypadku karczmarzy najczęściej pojawiały się dwa: jeden mówiący o rozcieńczaniu alkoholu i sprzedawaniu zmieszanego z wodą za cenę towaru dobrej jakości; drugi dotyczący tego, że Żydzi specjalnie „rozpijają chłopa”, by doprowadzić go do upadku. Nie zwracano specjalnej uwagi na to, iż zarzuty te wzajemnie się wykluczają i że rozpijanie tzw. chrzczonym alkoholem wydaje się raczej niemożliwe. Pojawiało się także przekonanie, że Żydzi specjalnie zawyżają ceny napitków, by doprowadzić chłopów do jeszcze gorszego położenia materialnego i zacząć pożyczać im pieniądze (oczywiście na lichwiarski procent, nierzadko niemożliwy do spłacenia) albo namówić do płacenia kradzionymi przedmiotami, które potem mogliby sprzedać z zyskiem (Jeleński 1882, s. 8–9).

W XVIII i XIX w. zaczęły pojawiać się podobne stereotypy dotyczące żydowskich rolników. Najczęściej powtarzano, że skupują ziemię i dążą do przejęcia wszystkich okolicznych pól, sprzedają zbiory po zaniżonych cenach lub wchodzi w tajne układy z żydowskimi odbiorcami plonów, którzy dostosowują płatności do tego, z kim dobijają targu i rzecz jasna faworyzują członków swojej grupy. Przykładem książki, a właściwie broszurki, która propagowała tego rodzaju treści, może być wydana w 1882 r. *Żydzi na wsi* Jana Jeleńskiego (Jeleński 1882, s. 8–9), gdzie chętnie nawiązywano do znanego z antysemickich poglądów Stanisława

<sup>17</sup> Są to dane orientacyjne oparte na źródłach rosyjskich z XIX w., do których należy podchodzić z dużym dystansem. Prawdopodobnie liczba jest zawyżona.

Staszica. Autor *Żydów na wsi* argumentuje np., że „pomieszanie się Żydów z ludem wiejskim” skutkuje masowym odpływem tych drugich do Ameryki (Jeleński 1882, s. 2). Podaje także dużo „dowodów” na to, jak demoralizująca dla chrześcijan jest obecność Żydów i jak ważne jest budowanie nieżydowskiej sieci skupów i sklepów. Zresztą nawiązania do przekonania o konieczności budowy systemu zbytu omijającego żydowskich kupców widoczne są także w pamiętnikach chłopskich z międzywojnia (Chałasiński [red.] 1938; Krzywicki [red.] 1935).

W dwudziestoleciu nie było wybijającego się przepływu ludności żydowskiej na wsie i do pracy na roli. Szacuje się raczej, że liczba utrzymujących się z rolnictwa członków tej grupy malała. Jedynym wartym odnotowania wydarzeniem była odbywająca się w tym czasie parcelacja wielkich majątków – grunty mógł kupić każdy, a wśród nabywców znaleźli się i Żydzi. Zarówno w okręgu stanisławowskim, jak i lwowskim odnotowano ponad 500 żydowskich nabywców. W spisie powszechnym z 1921 r. zapisano, że pośród gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 50 ha w rękach żydowskich znajdowało się 1,6%, a najwięcej, bo 2%, w grupie gospodarstw mieszczących się w przedziale 100–500 ha. Dekadę później z rolnictwa utrzymywało się 125 tys. Żydów, z czego 80,5 tys. prowadziło gospodarstwa niezatrudniające siły najemnej (Wirtualny Sztetl b.d. b). Niestety zabrakło danych pozwalających opisać procesy dotyczące żydowskiego posiadania ziem rolnych zachodzące pomiędzy 1921 a 1931 r. Rzecz jasna brakuje też informacji późniejszych.

W 1944 r. w Lublinie rozpoczęto próby rejestracji ludności żydowskiej ocalałej z Zagłady. Prowadził ją do 1950 r. Wydział Ewidencji i Statystyki CKŻP (Rosner 2018). Odbywała się ona na specjalnych, utworzonych przy współpracy z GUS kartach zawierających kilkanaście pytań<sup>18</sup>. Część z nich dotyczyła personaliów, daty, miejsca urodzenia itp. i służyć miała przede wszystkim jako baza danych w przypadku poszukiwania krewnych osób ocalałych z Zagłady. Reszta odnosiła się do wykształcenia, zawodów, sposobów przetrwania wojny i miała pozwolić zebrać dane dotyczące społeczności ocalałych, które można by w przyszłości opracować statystycznie. Do dziś zachowało się niespełna 300 tys. kart rejestracyjnych. W punktach dotyczących zawodu wykonywanego przed wojną najliczniej reprezentowani są krawcy (ponad 9,5 tys. kart), drudzy zaś buchalterzy (2,6 tys.). Rolnictwo jako przedwojenną profesję/zawód zaznaczyło zaledwie 706 ocalałych<sup>19</sup>. Zaznaczyć tu jednak trzeba, że mowa wyłącznie o osobach, które przeżyły wojnę, poddały się dobrowolnej rejestracji i w jej czasie wspomniały, że parały się takim właśnie zawodem. Liczba 706 nie może odnosić się do przedwojennego ogółu Żydów-rolników, pozwala jednak zrozumieć skalę zjawiska.

<sup>18</sup> Zbiór kart znajduje się w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH b.d.).

<sup>19</sup> Obliczenia własne.

We wczesnym okresie PRL-u próbowano odrodzić żydowskie rolnictwo (Kaczyńska 2021). Mimo że przez jakiś czas istniały pojedyncze spółdzielnie i początkowo – szczególnie młodym i przedwojennym zwolennikom syjonizmu – nie brakowało zapału, większość Żydów pragnących być rolnikami okazała się nie mieć odpowiedniego wykształcenia ani doświadczenia do pozostania w wybranej przez siebie profesji. Ich gospodarstwa rolne po kilku latach przestawały istnieć, a oni sami porzucali życie na wsi i w wielu przypadkach po jakimś czasie decydowali się na emigrację, najczęściej do Izraela (Kaczyńska 2021).

## 6. Podsumowanie

Badanie udziału polskich Żydów w rolnictwie to zadanie skomplikowane z powodu stosunkowo ubogiej liczby zachowanych źródeł. Wynika to przede wszystkim z niewielkiej liczebności grupy i jej nikłego wpływu na resztę społeczności żydowskiej, a tym bardziej całej Polski. Większość badań odnoszących się do przedzagładowej historii Żydów (w tym przeprowadzonych przed wojną) koncentruje się na kwestiach ideologicznych, filozoficznych, kulturowych czy demograficzno-socjologicznych. Przed 1939 r. badanie małych grup zawodowych nie było postrzegane jako atrakcyjne i w konsekwencji rzadko prowadzone – grupy Żydów-rolników nie poddawano analizie. Zrobienie tego w świecie powojennym, pozagładowym, jest praktycznie niemożliwe.

Do pewnego stopnia można odtworzyć przeszłość na podstawie statystyki i danych spisowych. Dodatkowo sięgnięcie do powojennych rejestrów umożliwia zrozumienie skali Zagłady konkretnego żydowskiego środowiska, jeśli było ono w nich uwzględnione. Istniejące dane wskazują, że po wojnie ponad 700 Żydów-rolników podało swoją profesję na kartach CKŻP, zostawiając ślad po sobie i swojej pracy. Liczby wcześniejsze – jak wykazano w tekście – są wyłącznie fragmentaryczne i nie pozwalają odtworzyć dynamiki (bądź jej braku) rozwoju żydowskiego rolnictwa, czy ogólniej: zainteresowania taką możliwością zarobkowania.

Stosunkowo dobrze opisany wydaje się okres powojenny – najlepiej udokumentowany źródłowo i jednocześnie najuboższy, jeśli chodzi o liczebność badanej grupy zawodowej.

Prawdopodobnie najważniejszym powodem, dla którego do połowy XX w. utrzymało się w Polsce tak nielicznie reprezentowane żydowskie rolnictwo, były zależności historyczne. Pojawiające się od średniowiecza zapisy prawne, m.in. zabraniające Żydom uprawiania roli czy skupywania ziemi, a potem z powrotem na to pozwalające, wywoływały poczucie braku stabilności ekonomicznej przy zajmowaniu się rolą, co z kolei zniechęcało do wybierania zawodu rolnika i kierowało Żydów w stronę innych profesji, często postrzeganych jako tradycyjnie żydowskie.

## Bibliografia

- AŻIH (b.d.). Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, Akta Wydziału Ewidencji i Statystyki Centralnego Komitetu Żydów w Polsce 1945–1950, jednostki 425–750.
- Biblioteka Sejmowa (b.d.). Konstytucja Republiki Francuskiej. <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/francja-18.html> (dostęp: 30.07.2025).
- Borzymińska Z., Żebrowski R. (2003). *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie. Tom 2*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Britannica (b.d.). *Encyclopaedia Britannica*. Hasło: „Jew”. <https://www.britannica.com/topic/Jew-people> (dostęp: 30.07.2025).
- Chałasiński J. (red.). (1938). *Młode pokolenie chłopów. Procesy i zagadnienia kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce*. T. 1–4. Warszawa: Państwowy Instytut Kultury Wsi.
- Delet (b.d. a). Bund – Ogólnožydowski Związek Robotniczy w Polsce i Rosji. <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=15384> (dostęp: 20.02.2025).
- Delet (b.d. b). Berko Joselewicz – kupiec i dzierżawca w Pradze Warszawskiej <https://delet.jhi.pl/pl/psj?articleId=14463> (dostęp: 30.07.2025).
- Gawryszewski A. (2005). *Ludność Polski w XX wieku*. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.
- GUS [Główny Urząd Statystyczny]. (1934). *Wyniki ostateczne opracowania spisu ludności z dn. 9 XII 1931 r. w postaci skróconej dla wszystkich województw, powiatów i miast powyżej 20 000 mieszkańców Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa: GUS.
- GUS (1932). *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9 XII 1931 r. Formularze i instrukcje spisowe*. Seria A, t. 1. Warszawa: GUS.
- GUS (1931). *Statystyka Polski. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Formularze i instrukcje spisowe*. Warszawa: GUS.
- Herzl T. (1896). *Der Judenstaat. Versuch einer modern Lösung der Judenfrage*. Leipzig–Wien: M. Breitenstein's Verlags-Buchhandlung.
- Jeleński J. (1882). *Żydzi na wsi*. Warszawa: Skład główny w Czytelni J. Jeleńskiego.
- JVL [Jewish Virtual Library]. (b.d.). Hasło: „Emancipation”. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/emancipation> (dostęp: 30.07.2025).
- Kaczyńska K. (2021). „Orać zagon lepszej doli”? *Żydowskie rolnictwo w Polsce w latach 1945–1950*. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma.
- Krzywicki L. (red.). (1935). *Pamiętniki chłopów*. Warszawa: Instytut Gospodarstwa Społecznego.
- Ministère de l'Éducation Nationale (b.d.). Déclaration des droits de l'homme et du citoyen. <https://www.education.gouv.fr/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-du-26-aout-1789-10544> (dostęp: 30.07.2025).
- Ogonowski J. (2012). *Sytuacja prawna Żydów w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. Prawa cywilne i polityczne*. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny.
- Polonsky A. (2012). *The Jews in Poland and Russia. Volume III: 1914 to 2008*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Ringelblum E. (1934). Projekty i próby przewarstwowienia Żydów w epoce stanisławowskiej. *Sprawy Narodowościowe*, 8(1–3), 1–30, 181–224.

- Rosner A.M. (2018). *Obraz społeczności ocalałych w Centralnej Kartotece Wydziału Ewidencji i Statystyki CKŻP*. Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma.
- Ustawa (1951). Ustawa z dnia 8 stycznia 1951 r. o obywatelstwie polskim (Dz.U. 1951 nr 4 poz. 25).
- Ustawa (1946). Ustawa z dnia 28 kwietnia 1946 r. o obywatelstwie Państwa Polskiego osób narodowości polskiej zamieszkałych na obszarze Ziem Odzyskanych (Dz.U. 1946 nr 15 poz. 106).
- Ustawa (1945). Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego wrogich elementów (Dz.U. 1945 nr 17 poz. 96).
- Ustawa (1920). Ustawa z 20 stycznia 1920 r. o obywatelstwie Państwa Polskiego (Dz.U. 1920 nr 7 poz. 44).
- Wirtualny Sztetl (b.d. a). Kibuc na Grochowie w Warszawie. <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/18-warszawa/104-teksty-i-wywiady/187674-kibuc-na-grochowie-w-warszawie> (dostęp: 30.07.2025).
- Wirtualny Sztetl (b.d. b). Żydzi w rolnictwie. <https://sztetl.org.pl/he/glossary/zydzi-w-rolnictwie> (dostęp: 29–30.07.2025).

## Jewish Settlement in the Polish Countryside in the 19th and 20th Centuries: The Problem of Identification, Definition, and Statistics in Relation to the Phenomenon of the ‘Jewish Farmer’

**Abstract:** The article addressed the presence and character of Jewish settlement in rural Poland during the 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> century, focusing on the question of whether Jews engaged in agricultural activity formed a recognisable social group. Historically, Jewish communities in Poland were only marginally associated with agriculture, animal husbandry, or other forms of primary food production. Instead, their economic roles in rural settings were varied but predominantly centred on craftsmanship and trade, both stationery and itinerant. Since the medieval period, Jews also operated within specific legal frameworks that granted them certain economic privileges, most notably the right to produce and distribute alcohol within defined territorial units, such as landed estates. The study is structured in five parts. The first interrogated the definition of ‘Jews’ tracing the etymology of the term, its historical meanings, and the evolution of its conceptual scope. The second challenged assumptions of homogeneity within Jewish communities by analysing their internal political, ideological, and identificatory stratification, with particular reference to its implications for census methodologies. The third situated the legal recognition of Jewish religious, ethnic, and national identities in 19<sup>th</sup> and 20<sup>th</sup> century Poland within a broader European context. The fourth addressed methodological issues in researching Jewish populations,

focusing on the censuses of 1921 and 1931, and the challenges involved in identifying Jewish agriculturalists. The fifth outlined the history of Jewish rural settlement, with particular attention to agricultural rights, and presented available statistical data on Jewish participation in agriculture, also pointing out the problem of potential underestimation of this group. The article was based on own an analysis of a range of written sources, including legal documents, statistical data from censuses conducted in the Second Polish Republic, and post-war records of Holocaust survivors.

**Keywords:** countryside, farmers, Jews, Jewish settlement, minority legislation, history of Poland, world history, history of Polish Jews, legislative history.